

“PARİS’TE BİR TÜRK” VE “JÖN TÜRK” ROMANLARINDA KÜLTÜR VE MEDENİYETE BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARABULUT*

Öz

Tanzimat dönemi Türk edebiyatı, Osmanlı devletinde Batılılaşmanın hızlandığı bir süreçte ortaya çıkar. Batı'nın kültürel değerleri ve medeniyeti Türk milletinin hayatının her safhasını etkiler. Bu etki edebiyatımızın yenileşmesinde ve değişmesinde önemli rolü oynar. Tanzimat sanatçıları Batılılaşmanın etkilerini eserlerinde geniş ölçüde işlerler. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit Tarhan, gerek fikirleriyle gerekse eserleriyle dönemin edebiyat yönünü teşkil eden sanatçılardır. Bu dönemde dikkate değer bir husus, kendi değerlerinin farkında olmadan Batı değerlerini olduğu gibi benimseyen yani yanlış Batılılaşan insanımızın tutumudur. Ahmet Mithat Efendi, Paris'te Bir Türk ve Jön Türk adlı romanlarında Doğu ve Batı'yı kültür ve medeniyet bakımlarından karşılaştırır. Türklerin kültürel yönden Batı'ya üstün olduğunu ifade eder. Yazar bu eserlerinde özellikle, Batılıların Türkleri yeterince tanımadığını, bizim değerlerimizin Batı değerlerinden daha üstün olduğunu ortaya koymak ister.

Anahtar kelimeler: Tanzimat Dönemi, Türk Edebiyatı, Türk Romanı, Kültür, Medeniyet.

Abstract

A Turk In Paris And Outlook To Culture And Civilization In Jon Turk's Novels

In Tanzimat reform era, Turkish literature has emerged in the process which is accelerated of westernization in the Ottoman state. West's cultu-

* Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

ral values and civilization of the Turkish nation impress every stage of his life. This effect play an important role in the innovation and exchange of our literature. Tanzimat artists works extensively influence of the westernization in their monument. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Pasha, Ahmet Mithat Efendi, Recaizade Mahmut Ekrem and Abdülhak Hamit Tarhan, in point of both their ideas and their work are significant artists in this period. In the other hand during this period, it is very important to determine our people who have accepted everything of western as well. Ahmet Mithat Efendi compares with east and west in terms of culture and civilization in the novels which is called A Turk in Paris, Jon Turk. He says that Turks are better than West in terms of culture. Particularly author in this piece, argued that Westerners do not know sufficiently the Turkish and Turkish values are more precious than Western values.

Key words: Tanzimat Period, Turkish Literature, Turkish Novel, Culture, Civilization.

Giriş

Kültür, bir milletin değerler bütünüdür ve hayatın her alanına yansımaları bakımından önem taşır. Toplumun fikir dünyası, zevki ve değer yargıları kültürün vazgeçilmez unsurlarıdır. Mümtaz Turhan kültürü, bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül bir bütün olarak tarif eder¹. Neticede, kültür, toplum fertlerinin ortak olan ve onları diğer toplumlardan ayıran hayat tarzıdır. Türk milleti tarih boyunca birçok kültür ve medeniyetle etkileşim içinde olmuştur. Yüzlerce yıllık etkileşim sürecinde İslam kültür ve medeniyeti ile Batı kültür ve medeniyeti Türk milletinin hayatının her safhasına girmiştir. Kültürel değişimi sadece Tanzimat'la açıklamak eksik olur. Çünkü, İslam medeniyeti Tanzimat'tan yüzlerce yıl önce Türk kültür ve medeniyeti üzerinde önemli tesirler bırakır. Biz burada, Türklerin asıl kimliğinden yüzlerce yıl önce uzaklaşmaya başladığını anlıyoruz². Türkler, Cumhuriyet döneminde, Mustafa Kemal'in yönetimi altında Avrupa uygarlığını daha geniş olarak benimsemeye çalışır.

Tanzimat yazarlarının Batı kültürü karşısındaki tavırlarının nasıl olduğunu bilmek bu hususu daha iyi anlamamızda yardımcı olacaktır. Namık Kemal'den Ahmet Mithat Efendi'ye kadar Tanzimat'ın bütün yazarları, öncelikle Avrupa kültürünü tanımak gerektiğini söylerler. Ancak bu işlem bittikten sonra Avrupa'nın bize uygun yönleri alınabilir. Tanzimat'tan önce başlayan yanlış Batılılaşma, etkisini Cumhuriyet'ten sonra da sürdürür. Batılılaşmayı yanlış sözcüğü ile zikretmek, Avrupa kültür ve medeniyetini yanlış almaktır. İki toplum arasındaki kültürel farklılık ve

¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 4.

² Kazım Yetiş, "Tanzimat Sonrasında Kullanılan Bazı Yeni Edebi İstihlamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 52, İstanbul, 1988, s. 197-198.

özellikle Batı medeniyetinin olumsuz taraflarının taklit edilmesi, Türk toplumunda önemli bir mesele haline gelir. Batı'nın Osmanlı sahasındaki etkileri özellikle ahlak, din, aile ve yaşayış üzerinedir. Diğer hususlarda, yeni değerleri bütünüyle reddeden birçok Osmanlı aydını çıkmışsa da kültür değerleri için böyle olmamıştır³. Bu sebeple Batı sanat ve edebiyatı hızla hayatımıza girmiştir⁴.

Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile değişimi bünyesinde hisseder. Yayınlanan bu fermanlarla Osmanlı Devleti, kendi eğitim teşkilatında yaptığı reformların yanında, Batılı ülkelere de özel okul açmaları konusunda verilen izni genişletir⁵. Kültür ve medeniyetin değişmesinde okulların da önemli rolü olur. Batı medeniyeti dairesine girmeye başlayan Türkler, Batılılaşmanın ilk etkilerini kültürel sahada hisseder. Bu etkiler dönemin romanlarına yansımakta geç kalmaz. Tanzimat dönemi yazarları eserlerinde Doğu-Batı kültürleri arasında sürekli bir mukayese yaparlar. Değişim sürecinde giyim-kuşamda, dilde, eğlence anlayışında, davranışta, yemek usullerinde ve birçok alan Avrupa kültüründen etkilenir. Burada yazarların üzerinde durduğu en önemli husus, Batı'nın teknolojisini örnek alınması gerektiğidir.

Ancak, Avrupa'ya tahsile giden gençlerimizden İstanbul'daki aydınımıza kadar büyük bir kesim, bir kültür taklitçiliğinden ötesine gidemez.

Tanzimat döneminde Batı'yı algılamada "medeniyet" teması büyük önem taşır. Osmanlı aydınları Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren Batılı devletleri medeni milletler olarak addetmişlerdir. Fransızcada *civilis* (şehirli) kelimesi *civilisation* olarak medeniyet anlamında kullanılır. Medeni kelimesi Arapçada şehir anlamına gelen "Medine"den yapılmış olup bundan da "medeniyet" sözcüğü türetilmiştir. 1856 Islahat Fermanında Batılı devletler için "mîle-i mütemeddine" tabiri kullanılmıştır⁶. Bu ferman, gayri müslim teb'a lehine koyduğu hükümler sebebiyle Müslüman halkı memnun etmemiştir⁷. Namık Kemal, Islahat Fermanı'nı bir imtiyaz fermanı olarak nitelendirmiştir⁸.

Medeniyet, Tanzimat yazarlarının hemen hepsinin kullandığı temalardan biridir. Şinasi de gazete yazılarında bu sözcüğü kullanmakta geri kal-

³ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul, 1991, s. 295.

⁴ Kazım Yetiş, "Tanzimat Sonrası Belagat ve Rehetorique Kitaplarımıza Fransız Rehetorique Kitaplarının Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 56, İstanbul, 1988, s. 93-94; Kazım Yetiş, "Tanzimat Sonrası Kullanılan Bazı Yeni Edebi İstilahlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 52, İstanbul, 1988, s. 199.

⁵ Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde İngiltere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 165, İstanbul, 2006, s. 104.

⁶ Hüseyin Tuncer, *Araştırmalar Devri Türk Edebiyatı -I- Tanzimat Edebiyatı*, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir, 1992, s. 9.

⁷ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 57.

⁸ Orhan Türkdoğan, "Tanzimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, İstanbul, 2005, s. 19.

maz. Şiirlerinde de Mustafa Reşit Paşa'ya hitaben, "Aceb midir medeniyet resulü dense sana" veya "Sensin ol fahr-i cihan-ı medeniyet" diyerek medeniyet ile Mustafa Reşit Paşa'yı birlikte zikreder. Tanzimat döneminin bir özelliği de yazarların veya devlet adamlarının medeni devletler sözüyle sadece Batılı milletleri hatırlamasıdır. Şu halde, medeniyet kavramını ile Batı birlikte anılması tabiidir.

Edebi eserlerde Doğu ile Batı arasında sürekli karşılaştırmalar yapılır. Yazarlar her ne kadar Doğu'nun din ve ahlak konularında Batı'dan üstün olduğunu ifade etmelerine rağmen, Batı'ya özenmekte geri kalmazlar. Çünkü Batı, medeniyet ve terakki ile birlikte anımsanır. İlim ve teknikteki üstünlük, düzenli şehirleşme ve hayatı kolaylaştıran diğer unsurlar Batı'nın lehine olan özelliklerdendir.

Medeniyete büyük önem veren Şinasi, onu hayranlıkla seyretmez, aksine aksayan taraflarını gözler önüne sermeyi de bir görev bilir. Tanzimat yazarları içerisinde Osmanlı'nın yapısıyla Batı devletlerini en çok karşılaştıran Ahmet Mithat Efendi'dir. Hemen her eserinde bu temayı vurgulayan yazar, Doğu ile Batı'yı her konuda değerlendirmiştir. Batı medeniyetinin üstünlüğü meselesi sadece yazarların değil, dönemin devlet adamlarının da ortak fikridir. II. Mahmut'tan Mustafa Reşit Paşa'ya ve II. Abdülhamit'e giden çizgide hep Batı'nın izi sürülmüştür. Namık Kemal⁹, Batı medeniyetine hayran olmaz. Kendisi, Batı medeniyetinde zararlı olanlar ayıklandıktan sonra bize uygun olanların alınmasını ister.

Ahmet Mithat Efendi, rejim sorunları yerine ilim ve fende Batılı devletleri yakalama fikrindedir. Yazar, tahsil ve kültürün muayyen bir seviyeye ulaşmadığı cemiyetlerde rejim meselesinin ön plana çıkamayacağı inancındadır¹⁰. II. Abdülhamit'e göre Batı medeniyeti teknik ve fikir olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Batı medeniyetinin iç yüzünü fikir, dış yüzünü de teknik meydana getirir. Osmanlı devleti Batılı devletlerden yüzyıl geridedir ve bunu ancak kapılarını bilim ve tekniğe açarak giderebilir. Medeniyet konusu Tanzimat yazarlarının, hürriyet teması kadar üzerinde durdukları bir husustur. Şinasi birçok eserinde bu konu hakkında düşüncelerini ifade eder. Bir şiirinde Mustafa Reşid Paşa'ya hitaben, *aceb midir medeniyet resulü dense sana, sensin ol fahr-i cihan-ı medeniyet*¹¹ diyerek, "*medeniyeti adeta yeni bir din gibi telakki eder.*"¹²

Ahmet Mithat Efendi'nin medeniyet anlayışı ile II. Abdülhamit'ininki arasında büyük fark yoktur. Ona göre, hürriyet ve rejim konuları ancak ilim ve

⁹ Kazım Yetiş, "Tanzimat Sonrası Belagat ve Rehetorique Kitaplarımıza Fransız Rehetorique Kitaplarının Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 56, İstanbul, 1988, s. 96.

¹⁰ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul, 1991, s. 8.

¹¹ Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergah Yay., İstanbul, s. 20.

¹² Kazım Yetiş, "Tanzimat Sonrası Kullanılan Bazı Yeni Edebi İstihlahlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 52, İstanbul, 1988, s. 198.

teknikte Batı'nın seviyesine ulaşıldıktan sonra konuşulabilir¹³. Son iki yüzyılda Batı'dan iyice kopulduğu ve bunun da ancak ilim ve teknikle giderileceği fikri ön plana çıkar. Dönemin diğer yazarlarında Batı medeniyet ile hürriyet, devletin idaresi ve rejim hususlarını algılamak, Ahmet Mithat Efendi ise bunu modernleşme, ilim ve teknikte ilerleme olarak telakki etmiştir. Ahmet Mithat'ın bu görüşleri II. Abdülhamit'le paralel bir nitelik taşımaktadır¹⁴.

Avrupa ülkelerindeki hızlı değişim ve gelişim 17. yüzyıldan beri sürmektedir. Osmanlı idaresi de bunu fark ettiğinde iki medeniyet arasındaki fark oldukça fazladır. Artık önemli olan, değişim sürecinin nasıl başlayacağı ve hangi yönlerde devam edeceği hususudur. Özellikle III. Selim ve Tanzimat dönemlerinde yapılan önemli yenilikler, II. Abdülhamit devrinde de devam eder. Asıl önemli olan ise bu yeniliklerin yapılmasının yeterli olup olmadığıdır. Ziya Gökalp, "biz Türkler, asrî medeniyetin akıl ve ilmiyle mücehhez olduğumuz halde bir Türk-İslâm harsı ibda etmeye çalışmalıyız" diyerek bir sentez idealini ortaya koyar¹⁵. Tanzimat döneminde gerçek hayatta bu tipteki kişileri sıkça görmek mümkündür. Ayrıca, dönemin romanlarında da bu ideal tiplerle karşılaşırız¹⁶.

Bu incelememizde Ahmet Mithat Efendi'nin *Paris'te Bir Türk* ile *Jön Türk* adlı romanlarında kültür ve medeniyete bakışını irdelemeye çalıştık. *Paris'te Bir Türk*, romancılığımızda "Türk" ismini taşıyan ilk eserdir. Ahmet Mithat, başkahraman Nasuh'u kültür, medeniyet, sanat ve ahlak bakımlarından ideal bir Türk genci olarak tanıtır. Şahmurat Arık, Nasuh hakkında, Ahmet Mithat'ın zihninde oluşturduğu mükemmel Türk erkeğinin romanı der¹⁷. Paris'e gönderilen Nasuh, Türk-İslâm kimliğini başarıyla temsil eder. Jön Türk'ün başkahramanı Nurullah da Nasuh gibi Türk tarihine, gelenek ve göreneklerine bağlı olmasıyla beraber, Batı'ya yüzü dönük bir Türk gencidir. Her iki romanda Doğu ile Batı kültür ve medeniyet daireleri bakımlarından karşılaştırılır¹⁸.

Paris'te Bir Türk ve Jön Türk'te Kültür ve Medeniyet

Paris'te Bir Türk'te İstanbul ile Paris çeşitli yönlerden ele alınır. İstanbul'da bir mahalleden bir mahalleye taşınıldığı zaman mahallelinin bu

¹³ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul, 1991, s. 13.

¹⁴ Canan Erbaşlı, "Batı Meselesi Karşısında Ahmet Mithat Efendi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 129, İstanbul, 2000, s. 59-64.

¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (Haz: İbrahim Kutluk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 42.

¹⁶ Orhan Türkdoğan, "Tanzimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 25.

¹⁷ Şahmurat Arık, "Cumhuriyet Öncesi Türk Romanında Değerler Çatışması", *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı*, Ankara, 2002, s. 22.

¹⁸ Orhan Türkdoğan, "Tanzimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 24-30.

yeni sakinleri ziyaret etmesi, hoş geldin demeleri âdettendir. Ancak Paris'te böyle bir uygulamayla karşılaşmak pek mümkün değildir: Vakıa bunların şu ilk ziyaretleri hareminizin istihzaya şayan ahvali var ise onu görmek emel-i aslisine mübtenî olduğu şüphesiz ise de, mahaza bu hâl sür'at-i muarefeye yardım edeceği cihetle her hâlde makbul olmak lâzım gelir. Paris'te ise böyle konu komşu ile icap eden muarefe pek tez ve pek kolay hâsıl olmaz. Zira muarefe hâsıl olmak yani iki komşu birbiriyle merhabalaşmak için ya daireleri kapısından girer veya çıkar iken veya hut merdiven üzerinde tesadüfle boyun eğmekten başlamak lâzım gelir¹⁹.

Paris'e giden Nasuh, Paris'te böyle bir geleneğin olmadığını bilmesine rağmen yeni komşularını kendisi ziyaret eder. Nasuh'un bu hareketi, Paris'te ikamet eden Ruslar tarafından olumlu karşılanırsa da İngilizler, Fransızlar ve Almanlar tarafından şaşkınlıkla karşılanır ve gereksiz bulunur.

Türk toplumunda yüzyıllardır devam eden Batılılaşma evreleri, Türklerin bakış açısını değiştirmeye başlar. Türk toplumunda meydana gelen kültürel değişim, toplumu kuşatan tüm değerleri etkiler. 19. yüzyıla gelindiğinde Batı medeniyetinin özellikle ilim ve teknikte Osmanlıdan ileri olduğu fikri, dönemin yazarlarını, bilhassa Ahmet Mithat Efendi'yi harekete geçirir. Yazar, din, ahlak hususlarında taviz vermeden Osmanlı'nın en önemli değerlerini Batı medeniyetine karşı savunur. Yapılacak şey bellidir ona göre: Avrupa'nın ilim ve tekniği alınacak, ama aile yapımızdan, dinimizden, ahlakımızdan taviz vermeyeceğiz. Bu temayı *Paris'te Bir Türk* romanında Nasuh'a söyler. Romanın kahramanı Nasuh ile Cartrisse, Kaliksberg ve Gardiyanski arasındaki sohbetle Batı medeniyeti ile Osmanlı karşılaştırılır. Nasuh bu hususta şöyle der:

“Öyle bir benlik davasında da değilim. Bu mesele iki cihete münkasım olur. Bir ciheti Türklerin eski medeniyetlerinden pek çok şeyleri kaybetmiş olmalarıdır. Diğer ciheti ise yeniden bazı şeyler kazanmış bulunmalarıdır. İşte ben dahi edeceğim bahsi bu iki cihete bina ederek idare eylerim”²⁰.

Cartrisse, Türklerin bu değişimdeki zararlarını ve kazançlarını Nasuh'a sorması üzerine Nasuh, kazancın daha çok olduğunu ifade eder. Bu romanda, İstanbul'dan Paris'e giden vapurda Nasuh Efendi ile diğer yolcular arasında Türkler ve Batıların medeniyete bakışları tartışılır. Nasuh, bu yabancı yolculara Türklerin üstün yönlerini anlatır. Monsieur Autrans'ın seyahatnamesinde yazılanları Nasuh, Cartrisse, Kaliksberg ve Gardiyanski'ye okur. Bu seyahatnamede Türklerin medeni olmadıklarını yazmaktadır. Bu yazılanların haksız olduğunu söyleyen Nasuh, Türklerin insan haklarına saygılı, misafirperver bir millet olduğunu ifade eder. Kendisine hayran olan Cartrisse ona katılır ve şöyle der:

¹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk* (Hazırlayan: Erol Ülgen), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 119.

²⁰ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 29.

"Elverir Monsieur Nasuh! Demek oluyor ki muharrir efendinin efkârına göre eğer Türkler Ayasofya mabedini yerle yeksan etmiş olsaydılar o zaman medenî addolunacaklardı. Gerek resimlerini ve gerek sûret-i tasvir ve iş'arını pek beğendik. Ressam ve muharrire tarafımızdan teşekkürler ediniz. İşte bizim Avrupalıların Türkiye'yi lâıkiyla tanıyamamaları bu zevzek muharrirlerin bu gibi hezeyannameleri seyiyesidir. Monsieur Nasuh doğrusu ya hak kazandı".²¹

Nasuh, İstanbul'da alafranga giyinmiş birçok kişinin bulunduğunu, buna vapurdaki yolcuların da tanık olduğunu söyler. Bunun üzerine Cartrisse, bu değişimin bile önemli bir gelişme olduğunu belirtir. Çünkü ona göre, bir milletin kıyafetini terk ettirmek kadar güç bir şey yoktur. Bunun üzerine Nasuh şöyle der:

"Bendenize kalır ise ondan daha kolay hiçbir şey olamaz. Büyük Petro gibi bir adam olur da bir günde tebdül-i kıyafeti emr ve emrini icra ettirebilir. Yahut bu yolda bir heves-i cahilânenin koca bir halka delâlet etmesi dahi mümkündür. Fakat size şunu sorarım ki şimdi Paris halkına bir aba, potur, cepken filân giydirsek, başlarına dahi kocaman birer fes veyahut sark koysak Parisliler barbar olurlar mı?"²²

Nasuh, Türklerin eski medeniyetlerinden pek çok özelliğini kaybettiğini, bununla beraber dünyadaki değişimden de nasibini aldığını, yani bazı yeni şeyler aldığını ifade eder. Daha sonra, Nasuh iki medeniyetin evlilik hususuna bakışını dile getirir. İslam dini, bir erkeğin birden fazla kadınla evliliğini emretmemektedir. Ancak buna bazı şartlar elverişli olduğunda izin vermektedir. Avrupalılar bu konuda yanılmaktadır. Toplantıdaki yabancı dostları Nasuh'a bu konuyu biraz daha aydınlatmasını istemeleri üzerine Nasuh'un sözleri oldukça manidardır:

"Pek kolay bir şey. Hazret-i Kur'an emretmiş ki eğer size bir karı kıfayet etmez ise iki alabilirsiniz. O da kıfayet etmez ise üç, nihayet dört alabilirsiniz. Lâkin bunlar miyanında adalet-i tâmmeye riayet edeceksiniz ve illâ bir karıdan başka karı alamazsınız! İşte cevaz şundan ibarettir. Yani mutlaka birden ziyade karı almak lâzım gelmeyecek. Lüzum ve ihtiyaç görülür ise almak dahi men olunmayacak, yani bu bapta insan hürriyet-i tâmme içinde bulunacak. Mürüvvet-i merdâne ise karılar miyanında adlin tavsiyesi oluyor. Cümlesine muamele-i âdilânede bulunamayacak olan insanda mürüvvet-i âdilâne dahi olamayacağını hükümle böyle mürüvetsiz bir şehvetperestten o hürriyeti dahi men ediyor".²³

²¹ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 28.

²² Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 29.

²³ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 150.

Ahmet Mithat Efendi, Nasuh'u sanki bir elçi göreviyle Fransa'ya göndermiştir. Türklüğe ve İslâmiyet'e dair birçok görüş ve düşünce Fransızlara ve dolayısıyla Batılılara Nasuh tarafından iletilir. Nasuh ile Batılılar arasındaki sohbeti bunu açıkça görmekteyiz.

Mevsim-i Sauf adını taşıyan eserin üçüncü bölümünde mekân Paris'e elli kilometre mesafedeki Fontainebleau kasabasıdır. Burası, yüzyıllarca Fransa krallarının sayfiye merkezidir. Nasuh'un devreye girmesiyle Gardiyanski ile Cartrisse, Catherine ile de Paul evlenir. Balayı için bu tarihi kasabaya gelinir. Nasuh yeni evlilerle beraber bu kenttedir. Gardiyanski, Fransa'nın bu küçük kasabasında bile planlı bir kentleşme olduğunu, Osmanlının payitahtında bile böyle bir şehir planlaması bulunmadığını söylediğinde, Nasuh üzülen de olsa bu sözü tasdik ettiğini belirtir. Sonra bu arkadaşlar arasında krallık-cumhuriyet ve medeniyet üzerine tartışma başlar:

Paul- Herkes fikrinde hür değil midir? Kanun, hürriyet-i vicdana set çekemez. '*Sen bunu böyle düşünmeyeceksin!*' diyemez. Gayeti, fiil ve harekete set çeker. Sen bunu böyle yapamayacaksın der.

Cartrisse- Bir adam artist (sanatkâr) olsun da republicain olmasın!, Görülmüş şey değil. Binaenaleyh Monsieur Paul'un Cumhur taraftarı gibi görünmesine hiç taaccüp etmeyiz.

Paul- Velev ki taaccüp ediniz Madam. Ben de cumhur taraftarı olmayanlara taaccüp ederim. (Nasuh'a) Efendim medeniyet, böyle memleketler kadar saraylar yapmaktan ibaret olmadığını teslim edersiniz zannedirim.

Nasuh- Ben bunu çoktan teslim ettim. İşte ispatı yine bu sarayın kendisidir. Bu sarayı François tevsî ve tezyin eylediği vakitte Fransa medenî değildi. Demek oluyor ki saray olduğu zaman medeniyet yokmuş. Ama İsviçre'de, Belçika'da böyle bir saray olmadığı hâlde medeniyet vardır²⁴.

Daha sonra hürriyet-medeniyet bahsine geçilir. Nasuh, eğer insan tamamıyla hür ve eşit olması isteniyorsa öncelikle medeniyeti terk etmelidir der. Nasuh daha sonra şöyle söyler:

*"Evvelâ medeniyeti terk etmelidir. Zira medeniyet denilen şey bir kanunun hükmü olup, o kanun ise hürriyet-i kâmile-i beşeriyeyi tahdit eyler. Saniyen diyanetten vazgeçmeli. Zira her din bazı şeyleri emr ve bazılarını nehy edip, insanın bu emr ve nehyi kabule mecburiyeti ise hürriyet-i kâmile-i beşeriyeye münâfi görülür. Saniyen familyayı da terk etmek lazımdır. Çünkü bu hem hürriyete, hem müsavata münâfidir. Zira insana familyasını terk edemeyip beslemek vazifesi tarh olunmuş. Müsavata münâfidir. Zira çocuklarını ve bahusus karım benimle müsavi olmak lâzım geldiği hâlde, ben onların hizmetkârı olmakta muztar kalırım."*²⁵

²⁴ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 301.

²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 305.

Nasuh'un arkadaşı Gardiyanski, medeniyetten maksadın insanların rahat yaşaması olduğunu, bu amacın dışına çıkan cumhuriyet rejiminin bile işe yaramayacağını ifade eder. Nasuh, Napolyon'un yetkilerini ve maddi gücünü dünyayı yıkmak yerine, insanlığın faydasına kullanmış olması halinde bugünkü Fransa'nın çok daha mamur olacağını söyler. Nasuh'un kendisini Fransızlara ve diğer Batılılara ispatlamasından sonra onların bakışları da değişir. Önceleri söylenen alaylı sözler yerini iltifatlara bırakır. Nasuh'un arkadaşı Zekâ Bey'in de ideal bir Türk'ü temsil etmesi ona da hayranlık uyanır. Eski kibardan Monsieur de Belarbre, genç Osmanlıya bir iltifat yapar. Böylece Türkleri yanlış tanıyan Batılılara gerçeği söyler:

"Türklerin bu son asırdaki terakkiyatına söz yoktur. Okuduğumuz gazetelerin rivayeti böyle olduğu gibi, şarka seyahat edip gelenler dahi böyle söylüyorlar. Numunesi ise elyevm gözümüzün önündedir. Zira henüz kendisini göremediğim ve fakat asarından ve kendisini görenlerden aldığım malumat üzerine görmüş ve ahvalini tedkik etmiş kadar tanıdığım Nasuh Efendi isminde bir yeni Türk, doğrusu milletini umum âlem-i medeniyetin payitahtı demek olan Paris'te hüsn-i suretle teşhir eylemiştir, demişti. Bu medh-i sitayiş Zekâ beyefendiye biraz çirkince görünerek kendisini Nasuh'a takdim ettirmenin en âlâ yolunu bulmuş olmak zu'muyla..."²⁶

Bu sözlere teşekkür eden Zekâ Bey, Batılıların Türkleri yeterince tanımadığını söyler. Bunun üzerine kendisine en iyi numunenin Nasuh olduğu ifade edilir. Zekâ Bey, Nasuh'un yapma bir Müslüman olmadığını, İslâm dini aleyhine bir söz işittiğinde hemen müdafaaya geçebilecek bir kişi olduğunu söyler.

Jön Türk'te gerçekte Jön Türk olmadığı halde, bir jurnal sonucu Akka'ya sürgün edilen Nurullah'ın serüveni anlatılır. Bununla birlikte yazar II. Abdülhamit döneminin yönetim anlayışını da eleştirir. Yazarın idealize ettiği Nurullah, Tanzimat'ın sentezci aydınlarının bir devamıdır²⁷. Romanda ayrıca, Doğu ve Batı'nın evliliğe bakışı anlatılır. Nurullah ile Ceylan arasındaki sohbette Ceylan, Avrupa milletlerinde kadınların daha bilinçli olduğunu, haklarını savunduğunu ifade eder. Bu romanda Avrupa toplumunda yer alan düşünce ve yaşayış biçimlerinin yerli hayata yansımaları anlatılır. Batı'daki değişim kadın ve erkeğin davranışlarının farklılaşmasına sebep olur. Yazar bunu, ne erkeğe benzer erkek, ne kadına benzer kadın²⁸ olarak tasvir eder. Avrupa'da görülen değişim için şöyle denir²⁹:

²⁶ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 348.

²⁷ Yunus Balcı, *Türk Romanında Aydın Problemi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 88.

²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk* (Hazırlayanlar: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 73.

²⁹ Orhan Türkdoğan, *Tazimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları*, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 27-30.

“Feminizm denilen mebhas-ı nisvân Avrupa kadınlarını öteden beri duçar olageldikleri pestane bir mazlumiyetten kurtarıp hukûk-ı insânîyye ve medeniyyeye lâıyk ve nail etmek gayret-i merdânesinden ibarettir ki Avrupa’yı yalnız zahiren tanıyanlar için böyle bir gayrete şaşmamak kabil değildir. Zâhir-i hâlde kadınlara bu kadar hürmet ve riayet gösterilsin de hakikat-i hâlde o kadınlar pest görülsün, mazlum görülsün buna imkân verilir mi?”³⁰

Tanzimat dönemi romanlarında yerli ve yabancı kültürler karşılaştırılırken, Türk kültürü üstün yönleriyle ön plana çıkarılır. Bir milletin kültürü, onun bütün fertlerinin sahip olduğu, hadiseleri karşılayan duyuş şekilleriyle, bütün tarihi içinde meydana getirdiği değer hükümleridir³¹. Bu değer hükümleri, din, dil, sanat, ilim ve felsefi yönlerden yaşatılır. Ahmet Mithat, *Paris’te Bir Türk* ve *Jön Türk* adlı romanlarında Nasuh ile Nurullah’ı bu yönlerden ideal tipler olarak verir. *Jön Türk*’te Nurullah ile Ceylan’ın mektuplarında Avrupa’nın ve Osmanlının yaşama biçimleri karşılaştırılır³²:

Nurullah yazdığı cevapta bizim memleketimiz için usûl-i maîşet-i İslâmiyye ve Osmâniyyeye böyle taban tabana zıt olan bir maîşet-i bâtilaya nizam ve intizam konulamayacağını ve bu tehlikeli yolda devam ile göz göre göre kendilerini tehlikeye atmak akıl ve hikmetle tevfiik-i kabul ettirilemeyeceğini anlatıyordu. Ceylan buna da cevap yazdı. Amante ve metres sûret-i maîşeti usûl-i maîşet-i Osmâniyye ve İslâmiyye ile vakıa tevfiik-i kabul ettirilemez ise de bu maîşet yalnız avam olup havas âleminin maîşeti böyle olmadığını ispat için birtakım hanımların, beylerin münâsebât-ı aşıkânesini sayıp döktü ki esrar ve hafâyâsına şu genç kızın, şu çocuğun nasıl olup da bu kadar vukuf peyda etmiş bulunmasına Nurullah Bey pek ziyade şaşıp kaldı³³.

Nurullah ile Ceylan’ın medeniyet hakkındaki tartışmaları dikkat çeker. Nurullah Ceylan’a her milletin din ve dünya işleri ile ilgili bir medeniyeti olduğunu ve bunu ayaklar altına alamayacaklarını söylemesine Ceylan sert yanıt verir:

“-Hangi medeniyetin kanunları? Menşei Hindistan’a kadar varan yedi sekiz bin senelik medeniyet-i Brahmaniyye kanunları mı? Gözlerini yalnız şarka dikip oradan ayıramayacağımıza biraz da garba çevirseniz a? Avrupa ve Amerika’nın yeni medeniyeti medeniyet değil midir? Her tarafta hukûk-ı nisvân davasıyla kıyam olunmuyor mu? Nisvân deyince kızlar dahi dahil değil midirler? Acayip! Bu ne kadar haksızlık? Bir beyefendi teehhül edecek. Görücüler gelir. Cariye ala-

³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 73.

³¹ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s. 16.

³² Orhan Türkdoğan, “Tanzimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 15-25.

³³ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 109.

*caqlarmış gibi kızı uzun uzadıya muayene ederler... Badema kızcağının dirliği düzenliği kocasının ağzından çıkacak iki kelimeye merbut kalır: 'Boş ol!' Nuri Bey hâlâ bu fikirlerde misiniz? Hâlâ bunu medeniyet diye kabul ve tasdik edecek fikirlerde misiniz?'*³⁴

Kültür ve toplum, insanın temel yapısını oluşturur. İnsan, bir kültürün ve toplumun parçası olarak yaşar. Ortak kimlik, ortak aidiyetin bilince çıkarılmasıdır. Buna göre kültürel kimlik de, bir kültüre katılımın bilince çıkarılması ya da o kültüre ait olduğunun ilan edilmesidir³⁵. Bu durumda, temel yapı ile onun bilince çıkarılarak güçlendirilmiş biçimi *feminizm* ile açıklanabilir. *Jön Türk*'te Nurullah Bey, Ceylan'a Avrupa ve Amerika'nın yeni medeniyetinin de kızlara çok fazla serbestlik vermediğini ifade eder. Bunun değişmesi için de en az bir asır geçmesi gerektiğini söyler. Bu romanda Ceylan, Avrupalı hemcinslerini kışkıracak kadar serbest bir kız olarak verilmiştir. *Feminizmi* sonuna kadar savunan Ceylan, evlilik hususunda da Avrupa'daki *mariage libré*'yi, yani *ahrarane izdivacı* (hür evlilik) ister. Ahmet Mithat bu hususta şöyle der:

*"Otuz seneden beri matbuatımız dahili olsun harici olsun az çok ehemmiyet götürebilecek mebahisten memnu tutulduğu cihetle Avrupa'nın bu yoldaki terakkiyat-ı fikriyesine Fransızca bilmeyenler vakıf olamamışlardır. "Feminizm" denilen mebahis-ı nisvân Avrupa kadınlarını öteden beri duçar olageldikleri pes-tane bir mazlumiyetten kurtarıp hukuk-ı insâniyye ve medeniyyeye lâyük ve nail etmek gayret-i merdânesinden ibarettir ki Avrupa'yı yalnız zahiren tanıyanlar için böyle bir gayrete şaşmamak kabil değildir. Zâhir-i hâlde kadınlara bu kadar hürmet ve riayet gösterilsin de hakikat-i hâlde o kadınlar pest görülsün, mazlum görülsün buna imkân verilir mi?"*³⁶

Tanzimat döneminde Batı medeniyeti ile Osmanlı değerleriyle en ayrıntılı karşılaştıran Ahmet Mithat Efendi'dir. Onun gazete ve dergi makaleleri ve ders kitaplarıyla beraber yüzden fazla eseri arasında bu meselelere bahis ayırmadığı kitabı yok gibidir³⁷. Yazar, İslâm medeniyeti ile Avrupa'yı karşılaştırır. İslâm medeniyetinde erkeğin hakimiyeti gözle görülür biçimde ön plandadır. Bu durum Avrupa medeniyetinde de görülmektedir. Hatta, kadının asıl isminin bile zikredilmesi çok az görülür. Toplumda kadının adı değil de eğer bekarsa babasının soyadı ile, evliyse eşinin soyadı ile anılır. Kadının isminin yok sayılması mirasa da yansır. Bir kadın, eşinin tasdiki olmaksızın hiçbir mukaveleye imza atamaz. Kocasını kendisini nereye götüreceği olsa *'gitmem'* diyemez. Kilisenin kıydığı

³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 51.

³⁵ Jan Assmann, *Kültürel Bellek* (Çev: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 134.

³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 73.

³⁷ Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergah Yay., İstanbul, s. 21.

nikâh asla bozulamaz. Kilisenin kabul edebileceği sebeplerden ayrılan eşler bir daha evlenemez. Fransa'da bu tutuculuk biraz hafifletilse de kadınlar henüz söz sahibi değildir³⁸.

Ceylan Hanım'ın istediği evlilik Avrupa medeniyetinin de üzerinde bir anlayışa uzanır. Serbest evlilikte kadın ve erkeğin işine ebeveynler bile karışamaz. Bunlarla birlikte değişim hızlanır. Köylerde kadınlar erkeklerle birlikte çalışmaya devam ederken, kentlerde ise fabrikalarda âdeta kadın işçi ordusu vardır. Kadınlar ayrıca çiçekçilik, tezgâhtarlık, veznedarlık, dikişçilik de yapmaktadır. Bununla beraber mühendis, avukat, öğretmen, doktor hatta arabacı bile olmaktadır.

Nurullah Bey Ayasofya medreselerinden Hafız Mehmet Efendi'nin dersine devam ettiği süre zarfında yalnız ders değil, ondan İslâm ile ilgili önemli bilgiler de almıştır. Almış olduğu tahsil ve terbiye Nurullah'ın kişiliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Bunun sonucu olarak Ceylan'ın feminizmle ilgili söylemleri Nurullah tarafından iyi karşılanmaz: Bu netâyici Avrupa kitaplarından vuku bulan tetebbuatıyla mecz ederek zihninde feminizmin sûret-i İslâmiyyesini dahi tasvir ve teşkil etmiş olduğundan bu mesele-i azime-i medeniyyenin Avrupalıcası bizim için ne kadar müthiş ve mühlik olacağını çoktan kestirmiştir. Ceylan ile aralarında sebk eden mubahasatta ikisinin fikrini tevhide mani olan hâl dahi işte Nurullah'ın Müslümanca bir feminizm fikrinde olduğu hâlde Ceylan'ın Avrupalıca bir feminizm fikri ve gayretinde bulunması kaziyesidir³⁹.

Ahmet Mithat Efendi, Paris'teki değişim ve gelişim sürecinin çok hızlı olduğunu ifade eder. *Paris'te Bir Türk* adlı romanının yazıldığı zaman ile *Jön Türk*'ün yazıldığı süre arasında yirmi beş yıl geçmiştir. Bir zamanlar kadınlar iş hayatına pek katılmaz iken, son zamanlarda feminizm ve serbest evlilik gibi düşünceler ön plana çıkmıştır. Avrupa'da önceleri dikkat çekmeyen fikirler artık hayata yansımaya başlamıştır⁴⁰.

Kültür, bir topluluk içinde ortak değerler bütünüdür. Bu sebeple kişilerin kültür belirtileri toplum tarafından kabul görmelidir. Buna bağlı olarak, kültürlerin doğup gelişmesinde cemiyetin tesiri kesindir⁴¹. Kültür bir toplumun kendisi ve toplum kuramıdır⁴². Bütün kültürler önce, bir sözellik içinde geçer⁴³. Sözellik tam olarak yaşandıktan sonra okur-yazar olarak da tam olarak anlaşılabilir. Kültür, bir toplumun kendisini oluş-

³⁸ Orhan Türkdoğan, "Tazimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 12-16.

³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk* (Hazırlayanlar: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 127.

⁴⁰ Canan Erbaşlı, "Batı Meselesi Karşısında Ahmet Mithat Efendi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, s. 59-64.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 30.

⁴² Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 95.

⁴³ Gonca Gökalp Alparslan, *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 3.

turduğuna göre, kültür milli bir hüviyet taşır. Bununla beraber, toplumsal yapı ve kültürel değişim biçimleri tarihsel süreç içinde değişiklik gösterir. Osmanlıda, Tanzimat dönemi bu değişikliğin en belirgin yaşandığı zaman dilimidir.

Osmanlıdaki modernleşme süreci çoğu kez hızını kaybeder. Batıdaki modernleşme, düşünsel bir arka-plan kültürüne sahip olduğu gibi, pozitif bilimlerdeki sürekli ve kararlı ilerlemelerin sonucu olarak gelişen doğal bir sürece çevrilmiştir⁴⁴. Matbaanın icadıyla kitleler aydınlanmıştır. Osmanlıdaki aşırı Batılılaşma modelinde etkileyici unsur, ulusal değerlere bağlı bir aydın sınıfın Osmanlıdan beri varlık alanı olarak tarihsel yerini alamayışından kaynaklanmaktadır⁴⁵. Osmanlı toplumunda kültürel çatışma, Tanzimat döneminde hayatın her safhasında görülür. Alafranga hayata düşkünlük, dejenere tiplerin oluşmasına sebep olur (Felâton ve Bihruz Bey vb.). Alafrangalık, belli bir tüketimin de göstergesidir⁴⁶. Alafranga yaşamak bir bakıma lüks yaşama arzusunun da beraber getirir. Yazar *Jön Türk*'te, Batı'daki değişim fikrini bir Türk olan Ceylan'ın zihnine yerleştirir. Bu değişim düşüncesi sadece zihinde kalmaz, günlük hayata geçirilmeye çalışılır. Ceylan bunun en güçlü temsilcisi olur.

Sonuç

Tanzimat döneminde Türk toplumunun bünyesinde iyice belirginleşen kültür ve medeniyet değişimi, Batılılaşma sürecinin sonucudur. Tanzimat döneminde yenileşme süreci Doğu-Batı medeniyetlerinin çatışmasına sahne olur. Modernleşme çabasındaki Osmanlı, bütün kurumlarıyla yüzünü Batı'ya çevirirken, tek başına ayakta kalabilmenin hesaplarını da yapar. Modern medeniyet Batı memleketlerinde geliştiği için, ona sonradan katılan ülkeler ister istemez bu memleketleri örnek alırlar. Tanzimat'tan önce başlayıp günümüzde de devam eden yaklaşık iki yüzyıllık süreç, siyasi, sosyal ve kültürel karışıklıklara da sahne olur. Batı medeniyetinin üstünlüğü fikri değişime zemin hazırlar. Bu düşünce Tanzimat dönemi romanlarında sık sık işlenir. Ahmet Mithat Efendi, Batılı yaşam tarzının Türk düşüncesine ve hayatına ne ölçüde yansındığını veya yansımaları gerektiğini romanlarında dile getirir. Avrupa memleketlerini yakından tanımış olması, eserlerinde Doğu-Batı kültür ve medeniyetlerini daha gerçekçi karşılaştırma imkanı verir. *Paris'te Bir Türk*'te Nasuh, *Jön Türk*'te Nurullah Batılılaşmayı hazmedebilmiş ideal Türk gençleri olarak karşımıza çıkar.

⁴⁴ Ramazan Korkmaz, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000)*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2004, s. 33.

⁴⁵ Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41.

⁴⁶ Seçil Deren, *Modernleşme ve Batılılaşma*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 384.

Kaynakçalar**Romanlar:**

Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, (Hazırlayan: Erol Ülgen), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, (Hazırlayanlar: Ali Şükrü Çoruk, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Diğer Kaynaklar

Alparslan, Gonca Gökalp, *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 3.

Arık, Şahmurat, "Cumhuriyet Öncesi Türk Romanında Değerler Çatışması", *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı*, Ankara, 2002, s. 22.

Assmann, Jan, *Kültürel Bellek* (Çev: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 134.

Balcı, Yunus, *Türk Romanında Aydın Problemi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 88.

Deren, Seçil, *Modernleşme ve Batılılaşma*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 384.

Erbaşlı, Canan, "Batı Meselesi Karşısında Ahmet Mithat Efendi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 129, İstanbul, 2000, s. 59-64.

Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 57.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (Haz: İbrahim Kutluk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 42.

Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 95.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 30.

Kopar, Metin, "Ermeni Meselesinde İngiltere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 165, İstanbul, 2006, s. 104.

Korkmaz, Ramazan, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000)*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2004, s. 33.

Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İstanbul, 1991, s. 295.

Okay, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergah Yay., İstanbul, s. 20.

Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s. 16.

Tuncer, Hüseyin, *Arayışlar Devri Türk Edebiyatı -I- Tanzimat Edebiyatı*, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir, 1992, s. 9.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 4.

Türkdoğan, Orhan, "Tanzimat ve Batılılaşma", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 67, İstanbul, 1990, s. 10-13.

Türkdoğan, Orhan, "Tanzimat: Proto-Tip Batılılaşma ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 155, İstanbul, 2005, s. 19.

Türkdoğan, Orhan, *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, Timaş Yayınları, İst., 2003, s. 41.

Yetiş, Kazım, "Tanzimat Sonrası Belagat ve Rehetorique Kitaplarımıza Fransız Rehetorique Kitaplarının Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 56, İst. 1988, s. 93-94.

Yetiş, Kazım, "Tanzimat Sonrasında Kullanılan Bazı Yeni Edebi İstihlamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 52, İstanbul, 1988, s. 197-198.